

Hamvas, Powys és Zolnay – összefüggések A száz könyv kapcsán. Darabos Pálnak a 2002. évi Könyvfesztiválra megjelent háromkötetes monográfiája¹ részletesen foglalkozik Hamvas Béla könyvtárosi tevékenységével és a Hamvas-művek elemzésével. 1945 márciusában Hamvas a dunai hidak felrobbantása miatt az ostrom után egy ideig még Budán rekedve – saját lakása, benne több ezer kötetes könyvtára és kéziratai akkorra már megsemmisültek – segített az óbudai Fő tér 2. szám alatti 8. számú fiókkönyvtárban a károkat felszámolni, a leltározást elvégezni és az olvasók kiszolgálását újra beindítani. Az év közepén visszatérhetett a Fővárosi Könyvtár központjába, Pestre. Korábbi könyvtárosi feladatai folytatása mellett időt szakított arra, hogy beadványt készítsen a polgármesterhez, amelyben a központi könyvtár tevékenységének megújítása érdekében szükséges teendőket öt pontba foglalva javasolta a fiókok számának emelését, aktuális kérdésekre vonatkozó bibliográfiák összeállítását², ankétok és előadások tartását, pályadíjak kitűzését.³

A háború befejezésének évében Hamvas egyszerre kezdte írni több művét, fordított, szerkesztett és elindította a már korábban is tervezett „Egyetemi Nyomda Kis Tanulmányai” című sorozatot. „Három éven keresztül szerkesztette ezt a sorozatot, amelyben a modern világ két világháború közti korszaka szellemi törekvéseinek legfontosabb eredményeit tükröző tanulmányokat bocsátotta az olvasók elé – olyan szellemiségű kis terjedelmű műveket, amelyek kiadására korábban nem vállalkozott egyetlen kiadó sem.”⁴ A több mint 30 füzetet megért sorozat első kötete Hamvas saját műve, *A száz könyv* volt. Az összeállítás céljáról Hamvas így írt a kis kötet bevezetőjében:

„A feladat száz könyvet megmenteni. Most mindegy, hogy az ostromlott városból, vagy az ostromlott világból. Olyan száz könyvet, amelyből, ha minden más könyv elveszne, az emberiség irodalmának vonalát nagyjában helyre lehetne állítani. [...] E száz mű közül az egyiknek legalább mindig az éjjeliszekrényen kellene lennie, hogy az ember, ha nem is többet, elalvás előtt egyetlen szót elolvasson és az emberi lét igaz tartalmából legalább valamit az éj sötétségébe világításul magával vigyen.”⁵

Darabos Pál szerint a mű megírása nem előzmények nélküli. Egyrészt Hamvas már 1933-ban, a *Debreceni Szemle* hasábjain azt írta, hogy Montaigne műve, az *Essais* azon száz könyv egyike lenne, amelyeket az embernek magával kellene vinnie akár egy pusztaszigetre is.⁶ Másrészt *A száz*

¹ DARABOS PÁL: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája. I–III.* Bp., Károlyi Palota Kulturális Központ – Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2002. 260, 587, 386. A második kötet könyvtárosi tevékenységről szóló fejezeteit Darabos korábban a *Magyar Könyvszemlében* már közölte: MKSz 1993. 1. sz. 54–72.

² „Aktuális kérdések irodalma” címmel a Fővárosi Könyvtár már korábban is szerkesztett egy sorozatot, ennek egyik, 1938-ban kiadott, *A világválság* című kötetét – a világválság irodalmának bibliográfiáját és a témáról szóló tanulmányt – Hamvas állította össze gondos munkával. Vö.: DARABOS: *i. m.* 2002. II. 22–23.

³ A Szabó Ervin-i hagyományok szelleméhez méltó beadvány „elakadt” a központi könyvtár hivatali útvesztőjében, majd a júliusban kinevezett új igazgató, Hajdú Henrik kezdeményezte Hamvasnak a könyvtárból való elhelyezését. Részletesen l. DARABOS: *i. m.* 2002. II. 28–31., KATSÁNYI Sándor: *Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban.* = Könyvtári Híradó 1994. április, 15.

⁴ DARABOS: *i. m.* 2002. II. 482.

⁵ HAMVAS Béla: *A száz könyv.* Bp., Egyetemi Ny., 1945. 3. A kötet legújabb kiadása a Medio Kiadó Mérték című sorozatának 3. füzeteként 2000-ben jelent meg.

⁶ Nyilván nem véletlen, hogy *A száz könyv* 60. tételét Hamvas Montaigne-nek és esszéinek szentelte: „Az európai embernek pedig csak egyetlen par excellence európai műfaja van: az essai. Montaigne teremtette meg az antik értekezés, levél, gnóma, dialógus, kommentár, költemény, meditáció műfajainak alkotóelemeiből.” L. HAMVAS: *i. m.* 1945. 24–25.

könyv tételei rövid, de tartalmas megfogalmazásának technikáját már a harmincas évek eleje óta gyakorolta: azóta, hogy „A világválság” című bibliográfiája számára sok száz annotációt készített.⁷ Végül Darabos felhívja a figyelmet arra, hogy Hamvas a saját maga által szerkesztett sorozat egy későbbi tagja közlési jogainak megszerzése céljából⁸ éppen ez idő tájt állt levelezési kapcsolatban azzal a John Cowper Powys-sal⁹, akinek irodalmi munkásságát jól ismerte, tanulmányokban többször foglalkozott vele¹⁰, és akinek 1910-es évekbeli munkásságát többek között egy *One hundred best books*¹¹ című összeállítás fémjelzte. Darabos azt írja monográfiájában: „Nem tudjuk, hogy Hamvas ismerte-e Powysnak ezt a művét, de ha ismerte is, akkor is legfeljebb csak a gondolat és a szándék szolgálhatott ösztönzésül számára.”¹²

2000 őszén az OSZK Könyvtári Intézetének Könyvtártudományi Szakkönyvtárába kerülve azt a feladatot kaptam, hogy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtártól néhány évvel korábban ajándékba kapott mintegy másfélezer, főleg könyvtártudományi vonatkozású kötetet¹³ behasonlítás után a Könyvtári és tájékoztatási tézaurusz segítségével tárgyszavakkal lássam el. Ebben az állományrészben számtalan olyan könyvre bukkantam, amely nem egyszerűen csak témája miatt jelentős, hanem különleges is: tartalma, régisége, külseje, kötése és illusztrációi, ajándékozásról szóló megjegyzései, dedikációi és beragasztott ex librisei, valamint használati szempontjából.¹⁴ Utóbbiak feltérképezését az tette lehetővé, hogy a kézbevert kötetek komoly hányadában a könyvekbe ragasztott tasakok olvasói aláírásokat őrző kölcsönzőkártyákat rejtettek. E kötetek között bukkantam rá J. C. Powys fent említett, rövid elemzésekkel alátámasztott összeállítására a világirodalom legjobb száz művéről. A kötetben maradt kölcsönzőkártyán az 1932. XII. 23-ai dátum mellett tintával írt 'Hamvas' aláírás szerepel. Mivel pontosan ugyan nem tudjuk, de valószínűsíthetjük, hogy Hamvas ekkoriban már az ún. reference-osztályon dolgozott a központi könyvtárban, amelynek feladatai között többek között szerepelt a beérkező könyvek osztályozása és a könyvtárszeti, könyvtártani gyűjteményrészek feldolgozása¹⁵, könnyen elképzelhető, hogy e két feladat valamelyikét végezve talált rá Hamvas Powys kötetére.

A két „Száz könyv” természetesen sokban különbözik egymástól, a kötetekbe került szerzők és műveik feldolgozási módszere azonban azonos: Powys általában hosszabb, Hamvas rövidebb

⁷ DARABOS: *i. m.* 2002. II. 492.

⁸ A közlési jogok megszerzése sikerült, eredménye még 1945-ben a sorozat 7. tagja: *A könyv kritikája*. Ford. Ábrányi Boldizsár.

⁹ Powys, J. C. (1872–1963): angol regényíró, esszéíró, költő. 1916-ban, 1917-ben és 1922-ben megjelent verseskötetei mellett leghíresebb regényei: *Wolf Solent*, *Glastonbury Romance*, *Weymouth Sands*, *A Maiden Castle* (*Wessex-regények*). Esszékötetei: *The Meaning of Culture*, *The Enjoyment of Literature*. Vö.: *Világirodalmi Lexikon*. 10. P–Praga. Bp., Akadémiai, 1994. 835–837.

¹⁰ HAMVAS Béla: *Wolf Solent. John Cowper Powys regénye*. = Nyugat 1931. 1. 63–65., Uő: *John Cowper Powys*. = Napkelet 1934. 4. 217–220. Vö. még: DARABOS: *i. h.* 1993. 60.

¹¹ *One hundred best books with commentary and an essay on books and reading*. By John Cowper POWYS. New York, G. Arnold Shaw, 1916. 73.

¹² DARABOS: *i. m.* 2002. II. 493.

¹³ A Fővárosi Könyvtár 1914-ben, a Gróf Károlyi – ma Ferenczy István – utcai épületbe költözése alkalmából állította fel a „02. Könyvtárban” elnevezésű különgyűjteményt. Az állományrész első kezelője Dienes László volt. Az évtizedeken át fennállt és gyarapított gyűjteményrész válogatott, régebbi kiadású könyvtártudományi szakirodalma napjainkban kizárólag könyvtártörténeti jelentőségű, a FSZEK-ben holt anyaggá vált, a Szakkönyvtárban viszont a további feldolgozás után a kutatók számára elérhető közelségbe kerülhet.

¹⁴ Részletesen I. A „*habent sua fata libelli*” tétel igazságának vizsgálata egy könyvtártudományi gyűjteményrészben. = Könyvtári Figyelő, 2001. 3. 451–468.

¹⁵ Vö.: DARABOS: *i. m.* 2002. II. 25–26.

terjedelemben esszészertően fogalmazza meg mondanivalóját. Amíg Powys halad előre a kezdetektől a kortársakig a szépirodalom keletkezésének idejében és keveset időz a távoli múltban, többet az időben hozzá közelebb eső korszakokban, addig Hamvas még egy további rendezési elvet iktat be. Nemzetekhez, országokhoz csoportosítja felemlített szerzőit és a híressé vált irodalmi alkotásokat úgy, hogy a kötet elején hosszan foglalkozik India (Manu törvénykönyve, Buddha beszédei, Mahabharata), Egyiptom (Hermés Trismegistos), Kína (Laotse, Kungtse), Tibet (Milarepa, Tibeti Misztériumok) és Judea (Henoah, Ótestamentum) irodalmi hagyatékával.¹⁶ A mindkettőjük által felvett szerzők sora a következő: Homérosz, Platón, Euripidész, Horatius, Dante, Cervantes, Rabelais, Montaigne, France, Rolland, Ibsen, Strindberg, Dosztojevszkij, Goethe, Nietzsche, Emerson, Shakespeare, Swift, Sterne, Dickens – nagyon gyakran olyan módon, hogy Hamvas esszéi azoknak a műveknek a nagy részét említik egy-egy szerzőtől, amelyekre Powys is felhívja a figyelmet. Powys leírásait gyakran egészítik ki a művek egyes kiadásaira vonatkozó információk, a könyv utolsó oldalain pedig árlistát is közöl a felsorolt művekről. Hamvasnál ilyenekkel természetesen nem találkozunk, többször értékeli viszont az említett művek már elkészült magyar fordításait. Könyvtárosi szemléletmódjáról sem feledkezik meg, a 99. tételben Joyce-ról a következőket írja:

„Joyce a könyvtárost nagy zavarból menti meg. A helyett, hogy a XX. századból ötven íróat kellene fölvennie úgy, hogy abból a lényeg kimaradna, fölveheti egyedül Joyceot úgy, hogy abban a lényeg benne van.”¹⁷

Hamvas könyvének századik tétele talán nem csak azt az állítást támasztja alá, hogy a Wessex-regények szerzője az angol irodalom szerves részét képezi, hanem azt is, hogy Hamvas maga mennyire mélyrehatóan tanulmányozta a Wolf Solent írójának munkásságát:

„John Cowper Powys műveiben nagyzenekar játszik: ez a szédítő szimfónikus sokszólamúság az embert eleinte lehengerli, később felüdül tőle, végül életszükségletté lesz. [...] Powys a tengertől tanult meg írni. Az egész, a teljes, az összes-minden ember beszél belőle, minden tulajdonsága, tehetsége, testrésze, képessége, hibája, bűne, minden szelleme, kísértete, őse, utóda, angyala, démona és ördöge.”¹⁸

Hamvas *A száz könyvének* az Országos Széchényi Könyvtárban található muzeális példánya különleges értéket hordoz. A 100., Powysról szóló tétel után a könyv egy olvasója 1948. május 29-én töltőtollal, kézírással „kiegészítette” a leírásokat. A leltári pecsét szerint a kötet 1963-ban került a nemzeti könyvtárba, ekkor vásárolták meg másik 49 kötet és a *Magyar Bibliophil Szemle* 1924–25. évi számainak társaságában a könyvet korábbi tulajdonosától¹⁹, Zolnay Vilmostól, akinek névaláírása is szerepel e kötet utolsó oldalán a jeltett dátum mellett. Az 1890-ben született

¹⁶ A fenti művek komoly hányadával csaknem ugyanebben az időben találkozhatunk Hamvas fordítói munkásságában. L. pl. *Kung mester beszélgetései*. Bp., Bibliotheca, 1943. 96., *Tibeti misztériumok*. Bp., Bibliotheca, 1944. 135., *Henoah Apokalypsise*. Bp., Bibliotheca, 1945. 126.

¹⁷ HAMVAS: *i. m.* 1945. 38.

¹⁸ HAMVAS: *i. m.* 1945. 38–39.

¹⁹ Az 50 könyvért a könyvtár 2482,-Ft-ot fizetett Zolnaynak. A kötetek OSzK-ba kerülésének körülményeit a Gyarapítási Osztály közreműködésével sikerült kideríteni: előkerült a Zolnay által felajánlott könyvek listája – ezt a listát Zolnay saját kezűleg írta alá, az aláírás egyezik a Hamvas-műben talált aláírással – és azon könyvek címlistája, amelyeket az OSzK végül megvásárolt. Ákos Ildikónak a listák megkeresésében nyújtott segítségét ezúton köszönöm meg.

Zolnay életrajzi adatairól keveset tudunk²⁰, írónak és nyelvésznek tartják számon a könyvtári katalógusok. Első gyűjtése, a *Magyar történelmi anekdotakincs* 1927-ben jelent meg a létrejöttének 350. évfordulóját ünneplő Egyetemi Nyomda kiadásában. A kötet bevezetőjében Zolnay filológiai pontossággal járta körül az 'anekdota' szó eredetét, jelentését, az 'adomá'-tól való különbségét. Az utolsó oldalak tekintélyes forrásmutatója Anonymus *Gesta Hungarorum*ától és a kalendáriumoktól kezdve Döbrentey Gábor és Frankenburg Adolf gyűjtésein keresztül az *Ethnographia*, a *Mindenes Gyűjtemény* és a *Pesti Hölgy Divatlap* átnézett számaiig ível²¹. Következő munkája előszavában így írt:

„Később aztán, érdekelni kezdett a kártya története. Olvasni akartam erről és sajnos, egy magyar könyvet sem találtam. [...] Ez adta a gondolatot, hogy az első magyar kártyatörténetet megírtam.”²²

Ezt a munkát újabb, két egymás utáni kiadást megérő kártya-könyv követte 1929-ben és 1930-ban.²³ Zolnay az 1940-es évektől fogva a szlengkutatásnak szentelte életét. Budapest ostromakor a légoltalmi óvóhelyen ismerkedett meg Gedényi Mihállyal²⁴, akiről azonnal kiderült: Zolnayhoz hasonlóan érdeklődik az általuk később fattyúnyelvnek nevezett²⁵ nyelvi jelenség iránt. Addigi gyűjtéseik közös rendezését határozták el annak érdekében, hogy elkészíthessék a magyar fattyúnyelv teljességre törekvő nagyszótárát. Ezek után két évtizedes munkával, saját anyagaik mellett tanulmányok, cikkek, könyvek, szótárak feldolgozásával a magyar szleng mintegy kétszáz évének közel százezer adatát gyűjtötték össze, gyűjtésük azonban – egy kivétellel – nyomtatásban nem jelent meg; csak gépirat készült belőlük néhány példányban, ezek az Országos Széchényi Könyvtárba és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba kerültek. Elkészülésük sorrendjében: „Budapesti fattyúnyelvi szójegyzék I–III.”²⁶ „A magyar fattyúnyelv szótára I–XXXIV. füzet”²⁷, „A magyar

²⁰ Az életrajzi lexikonok kizárólag 1913-ban született azonos nevű fiáról emlékeznek meg, aki 1947-től a Magyar Rádió dramaturgja, 1952 és 1956 között a *Könyvbarát* és a *Könyvtáros* című folyóiratok felelős szerkesztője volt, majd szabadfoglalkozású íróként folytatta pályáját. Vö.: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. 3. P–Zs. Bp., Akadémiai K., 1994. 2315–2316.

²¹ *Magyar történelmi anekdoták*. Összegyűjtötte ZOLNAY Vilmos. Bp., Kir. Magyar Egyetemi Ny., 1927. 171–172.

²² *A kártya története és a kártyajátékok*. Írta ZOLNAY Vilmos. Kártyaszótárral és 34 képpel. Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1928. 5.

²³ *A bridge-rumy szabályai*. Bp., Tolnai, 1929. 51. és Lőrinc, 1930. 46.

²⁴ Gedényi (Gremesperger) Mihály (1908–1988): író, újságíró, fordító, bibliográfus. Életrajzát részletesen l. *ÚMIL* I. A–Gy. Bp., Akadémiai, 1994. 665.

²⁵ „Ez a magunk alkotta kifejezés a *fattyúnyelv*. Szavunkat még 1952-ben a Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya az *argó* magyarításaként elfogadta, és a készülő »A magyar nyelv értelmező szótára«-ba fel is vette.” L. ZOLNAY Vilmos–GEDÉNYI Mihály: *A régi Budapest a fattyúnyelvben*. Szerk. FAZAKAS István és KIS Tamás. Bp., Fekete Sas, 1996. Az 1956-ban készült kézirat bevezetője, 9.; *A magyar nyelv értelmező szótára*. II. E–Gy. Bp., Akadémiai, 1960. 554.

²⁶ Valószínűleg a publikációs lehetőségeket kereső válogatásként készült a teljes szótár anyagából 1960-ban. Az OSzK Gedényitől vásárolta meg 1977-ben 4000,- Ft-ért.

²⁷ A füzetek az 1945 és 1962 között gyűjtött anyagot tartalmazzák: az elsöben a szótár születéséről, a 'fattyúnyelv' szó eredetéről és történetéről, szóképzésének rendszeréről, a szócikkek felépítéséről és a szótár szerkezetéről esik szó, a tulajdonképpeni szótár a II–XIX. füzetben található, a XX. füzet az első pótlást, a XXI. füzet szólásmódokat, a XXII–XXIV. füzet a néhány évvel később, 1967-ben készült újabb pótlásokat tartalmazza. Az OSzK Zolnaytól vásárolta meg 1973-ban 15 000,- Ft-ért.

fattyúnyelv szinonimái I–IV.”²⁸ Az egyetlen nyomtatásban is megjelent kivételt *A régi Budapest a fattyúnyelvben* című, eredetileg 1956 februárjában egy Budapest néprajzával foglalkozó tanulmányok megírására ösztönző pályázatra készült összeállítás jelenti.

„Erre a pályázatra készítette el Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály [...] munkáját, amit a szerzők 79 oldalnyi terjedelemben, befejezetlenül nyújtottak be, ugyanis az 1956-os forradalom eseményei megakadályozták, hogy a november 1-i határidőt betartva a pályázat elkészüljön. A munkát így is jutalomra és külön dicséretre érdemesítették, és a fővárosi népművelési osztály – mivel tervbe vette kiadását – kérte a mű befejezését. A szerzők 146 gépelt oldalra bővítve befejezték a pályamunkát, a kiadás azonban feledésbe merült, egészen napjainkig.”²⁹

Visszatérve Zolnaynak *A száz könyvben* tett bejegyzéseihez: azok pontosan követik a Hamvas által használt szerkezetet és módszert³⁰:

„Magyarország.

101. Arany

Az »Elhagyatott sziget« csak akkor lenne igazán elhagyatott ha Arany aki az elhagyatott hazára emlékeztet hiányozna.

102. Madách

Az Ember tragédiája több mint a Faust. Benne van minden gondolat mit az európaiak elgondoltak sőt több benne van az isteni gondolat is.”

A kiegészítés első pontjában megjelölt mű kiválasztása 1948 első felének történelmi-politikai eseményei után³¹ talán nem véletlen. Arany János költeményei között lapozgatva úgy tűnik, Zolnay nem emlékezett ugyan pontosan a vers címére, arra azonban igen, hogy szereplője a hazáját siratja. „Az új görög dalnok”³² címet viselő, „Szigethazám, szigethazám!” kezdetű vers tulajdonképpen fordítás: részlet Byron³³ 1819 és 1824 között íródott és befejezetlenül maradt *Don Juan* című eposzának harmadik énekéből. Arany az 1840-es évek elején Szilágyi Istvántól³⁴ angol nyelvtant

²⁸ A gépirat összeállításának éve 1970. Az OSzK Zolnaytól vásárolta meg 1973-ban 3000 Ft-ért. A 26–27–28. sz. jegyzetben említett műveket a könyvtárban szabadpolcon, a Tájékoztató segédkönyvtár nyelvészeti anyagában őrzik.

²⁹ ZOLNAY–GEDÉNYI: *i. m.* 1996. A szerkesztők előszava, 6–7. Zolnay és Gedényi munkásságának ismertetéséhez a szerkesztői előszó és a kötet járulékos részei további támpontokat adtak.

³⁰ A tintával készített beírást szöveghűen közlöm annak ellenére, hogy a napjainkban használt helyesírás szabályainak itt-ott ellentmond. A szöveg és az aláírás megfejtésében nyújtott segítséget ezúton köszönöm meg Ferenczy Endrénének és Gerő Gyulának.

³¹ IZSÁK Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990.* Bp., Kulturtrade, 1998. 98–99.

³² *Arany János összes művei. I. Kisebb költemények.* Sajtó alá rend. VOINOVICH Géza. Bp., Akadémiai K., 1951. 285–288.

³³ *A száz könyvben* Hamvas ugyan nem szentel külön fejezetet Byron munkásságának, de a Shakespeare-ról szóló részben hivatkozik rá: „A modern kor elején Byron azt mondta, hogy az emberiség válaszára érkezett: döntenie kell Shakespeare és a szappan között. [...] Shakespeare az európai ember egészének egyetlen és teljes megjelenése, s azzal, hogy nem őt választották, az igazi európaiakat megtagadták.” L. HAMVAS: *i. m.* 1945. 35.

³⁴ Szilágyi István (1819–1897): költő, nyelvész, pedagógiai író. Debrecenben Arany tanulóútasa, barátja, 1842-től a nagyszalontai iskola igazgatója, 1845-től a máramarosszigeti református főiskola tanára volt. A nagyszalontai időszakban naponta találkoztak, irodalmi kérdéseket vitattak meg. Ő ösztönözte a költőt a *Toldi* megírására. L. *ÚMIL III.* P–Zs. Bp., Akadémiai, 1994. 1992.

kapott ajándékba, tanulni kezdte a nyelvet. 1845 augusztusában már azt írta levelében Szilágyinak, hogy Shakespeare-t és Byront szabadon olvassa angolul.³⁵ 1845. december 4-ei levelének pedig sokatmondó melléklete van, „Az új görög dalnok” fordítása prózában és első verses változatában.³⁶ 1859-ben Máramaroszigeten tűzvész pusztított. Szilágyi a református kollégium tanáraként a templom és az iskola újjáépítésének támogatására albumot szándékozott kiadni³⁷, ehhez kérte Aranytól a vers megjelentetésének engedélyezését. Arany visszakérte a kéziratot és módosított rajta: „Veheted észre, hogy nem keveset változtattam. Ezt néhol az értelem kívánta, [...] De most jó Byronom van, jegyzetekkel. Pár jegyzetet én is szükségesnek tartok.”³⁸

Zolnay kiegészítésének második pontjához, *Az ember tragédiájához* is Hamvas fogalmazásmódjához méltó magyarázat kapcsolódik. Madách drámájának a Fausttal való párhuzamát sokan körüljárták már Zolnay idejében: a magyar irodalomtörténeti bibliográfia vonatkozó kötetének tanúsága szerint³⁹ többek között Alexander Bernát a *Reform*, Beöthy Zsolt és Madách Aladár a *Pesti Napló*, Karinthy Frigyes a *Nyugat*, Hevesi Sándor és Herczeg Ferenc az *Új Idők*, Ravasz László a *Kolozsvári Egyetemi Lapok* hasábjain, Hankiss János egy tanulmánykötetében, Szalay Mihály pedig doktori disszertációjában vetette össze a két művet. Szerb Antal – minden valószínűség szerint Zolnay által is ismert – véleménye szintén e körbe tartozik:

„Az ember tragédiáját nem lehet a magyar irodalom irányvonalaiából megérteni, hanem csak a közös európai szellemtörténet alapján. Mindent átfogó szelleme nem állt meg a magyar határokon, hanem a magyar sorsban, a szabadság magyar tragédiájában felismerte az örök-emberi mozzanatot, és a nemzetet mozgató erőket sub specie aeternitatis mérte meg. Legfőbb költői ideálja, Goethe az egész emberiség költője volt, és ő is az akart lenni. [...] És a közé a nagyon kevés magyar költő közé tartozik, akinek műve, fordítások által, a közös európai irodalom része lett.”⁴⁰

HANGODI ÁGNES

³⁵ Vö.: *Arany János összes művei*. Szerk. KERESZTURY Dezső. XV. *Levelezés I.* Bp., Akadémiai, 1975. 15–16.

³⁶ „Engem e vers megkapott. Meglehet, ha fordításban olvasom, ..., szintűgy érzéketlen maradok mellette, [...], de angolul olvasva, s ott, ahol felhozatik, nem hiszem, hogy önt is meg nem ragadná.” *L. Levelezés I.*, 23.

³⁷ A kötet később valóban megjelent: *Szigeti album*. Szerk. SZILÁGYI István és P. SZATHMÁRY Károly. Pest, Ráth, 1860. 324. Arany verse a 321–324. oldalakon található.

³⁸ *Kisebbségi költemények*, 1951. Jegyzetek, 511. A ’jó Byron’-t több más könyvvel együtt korábbi geszti tanítványa, az 1856-ban elhunyt Tisza Domokos könyvtári hagyatékából kapta ajándékba a családtól az őt követő házitánító, Kovács János közvetítésével. *L. Arany János leveleskönyve*. Vál., szerk. SÁFRÁN Györgyi. Bp., Gondolat, 1982. 349.

³⁹ TÓDOR Ildikó: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1849–1905*. Személyi rész II. H–Zs. Bp., Akadémiai–Argumentum, 1997. 179–183.

⁴⁰ SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Bp., Magvető, 1991. 380–381.